

АКЦЕНТУАЦІЯ ХАРАКТЕРУ В ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ П.КУЛІША

Анотація. У статті здійснено психоаналітичну інтерпретацію художньої мови відомого українського письменника П.Куліша на предмет виявлення у ній індивідуально-підсвідомого психологічного змісту. Зокрема, аналізуються вияви істероїдної акцентуації, які на рівні тексту простежуються у зображенні дрібних деталей одягу, пластики тіла, світлої гами кольорів, соціального стану, емоцій, різких змін настрою тощо.

Ключові слова: психолінгвістика, художній текст, психоаналіз, істероїдна акцентуація, "красивий" текст, колірна гама, істерія.

Одним із напрямків психолінгвістики є інтерпретація белетристики як продукту психічної діяльності. Певні грані цієї проблеми були закладені ще у працях І.Франка, О.Потебні, М.Арнаутова, Г.В'язовського, Л.Гінзбург. Зараз психолінгвістика переживає так звану "третю хвилю" свого розвитку. Цікавими і популярними є праці О.Леонтєва [15], А.Вежбицької [6], І.Горелова [7], В.Красних [11], Г.Почепцова [21], О.Селіванової, В.Телії [23], Н.Шумарової, Т.Родзієвської, Т.Осіпової [18], О.Бідюк [4] та ін. У літературознавстві проблема психологізму не нова. Наприклад, ґрунтовно досліджує художній психологізм М.Моклиця [17], якій належить концепція актуалізації психологічних типів у напрямках модернізму. А ось у мовному плані психоаналіз, образно кажучи, тільки прокладає собі шлях. Хоча певні напрацювання уже є. Зокрема, в царині психолінгвістики працюють науковці кафедри Харківського державного педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди. Психологічну основу мовного зображення простору в поезіях М.Семенка та В.Поліщука з'ясовує Т.Скорбач [22]; кольористичних уподобань поетів-неокласиків – Т.Ковальова; мовне вираження образу неба в художній мові поетів-"молодомузівців" – О.Москаленко; змалювання простору у поетів-романтиків – І.Богданова [5]. Психологічні риси письменників досліджено також у працях В.Беляніна, Л.Виготського, Г.Винокура, М.Коцюбинської, А.Леонтєва, Л.Лисиченко, В.Соловійова, Я.Савченка, О.Білецького та ін. Психологічному аналізу процесу створення літературного твору присвячували свої статті М.Арнаутов [1], Є.Громов [8], Я.Парандовский [20], А.Цейтлін [25]. Чимало вчених інтерпретували текст як реалізацію авторської підсвідомості (З.Фрейд, Е.Берн, Д.Раппорт, Ж.Лакан). Психолінгвістику засобів масової комунікації досліджує О.Холод [24].

Автор цих рядків теж зробила лінгвопсихологічні спостереження мови творів закарпатських митців Ф.Потушняка, І.Чендея, П.Скунця [19]. Ця стаття є своєрідним продовженням попередніх

розвідок з психолінгвістики. Присвячена вона постаті П.Куліша, визначного письменника, перекладача, громадського діяча, який справив помітний вплив як на творення нової української літератури, так і на формування нової української літературної мови. У плані психолінгвістики мова його творів ще не вивчалася, чим й обумовлена **новизна** нашої статті. **Актуальність** дослідження зумовлена недостатньою кількістю спеціальних праць про зв'язок художньої мови з психологічними особливостями митця. Бажання проводити такі спостереження стимулює і нинішня ситуація: зростання національної самосвідомості населення, підвищене зацікавлення психологією, когнітивною лінгвістикою, вітоками традиційної культури, етнічної історії тощо. **Мета** статті – виявити індивідуальні психологічні особливості автора через словесно-образну інтерпретацію його художньої мови. Джерельною базою дослідження є оповідання, розміщені у виданні: Куліш П.О. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1989.– Т.2. ("Циган", "Орися", "Півпівника", "Гордовита пара", "Дівоче серце", "Січові гості", "Мартин Гак", "Товкач") [Тут і далі покликаємося на це видання, вказуючи в круглих дужках сторінку – В.П.].

За методологічну основу ми взяли ідеї доктора філологічних наук, кандидата психологічних наук В.Беляніна [3], доповнивши їх відомостями інших лінгвістів, психологів та власними спостереженнями. У своїй монографії В.Белянін представив типологію художніх текстів, де виділяє "світлі", "активні", "темні", "сумні", "веселі", "красиві", "складні"... При цьому навмисно не закінчує цей ряд, сподіваючись, що інші дослідники доповнять його. Він звернув увагу на те, що кожна мовна одиниця, "із яких складається текст, обумовлена не тільки лінгвістичними, але й психологічними закономірностями. Кожен тип акцентуації базується на тій чи іншій емоційно-смісловій домінанті. А емоційно-сміслова домінанта – "система когнітивних та емотивних еталонів, характерних для певного типу особистості" – є психологічною основою... вербалізації картини світу в тексті [3, 54]. Саме на основі цієї домінанти можна зробити певні висновки про психологічні особливості їх твор-

ця. За класифікацією вченого, художні тексти П.Куліша належить до "красивих". Вони й справді є такими. Цієї краси їм надає в першу чергу емоційність, піднесений і вишуканий стиль, зменшено-пестливі слова, етикетні формули, фольклорні елементи, своєрідна ритмізована оповідь. Все це впадає в око відразу. Деякі компоненти художньої "красивої" прози не так швидко захоплюють увагу читача, але їхнього творця характеризують всебічно. Тому варто їм приділити особливу увагу. Обмежимося тут лише на елементах демонстративної акцентуації, яку ще називають істероїдною.

Істероїдна акцентуація базується на такій психологічній особливості, як істерія. Цією проблемою цікавилися багато психологів і психіатрів (Ж.Шарко, П.Жане, Е. Кречмер, З.Фрейд). Дехто вважає істероїдність психопатією [16, 321]. Карварський відносить істерію до неврозів [10, 129-140]. Леонгард стверджує, що це форма акцентуації і називає осіб з такою рисою істеричними і демонстративними особистостями [13, 40-61]. Ми не маємо на меті ставити комусь медичний діагноз. Для нас не так важливо, чи істерія є хворобою, чи це особливість нервової системи. Наше завдання полягає у спробі інтерпретувати мову як продукт психічної діяльності.

Для істерії необхідний певний тип особистості демонстративного типу. До неї схильні люди з підвищеною емоційністю, ефективністю, театральністю, готовністю до негайних дій і які найчастіше страждають переоцінкою власної особистості. Для сторонніх осіб поведінка людини, схильної до істерії, іноді нагадує симуляцію, оскільки є дуже показовою. Але психологи застерігають, що це не обдуманна симуляція, а спосіб реакції людини. І цю реакцію дуже важко змінити. Автор, творячи художній світ, користується мовою підсвідомо, не замислюючись, що покаже нею і свої психологічні особливості. Яким чином? Це ми якраз і спробуємо дослідити.

Спершу коротко нагадаємо сюжети кожного з оповідань П.Куліша, котрі ми взяли для аналізу. Над циганом з однойменного оповідання односельці вирішили пожартувати: п'яним його привезли в панський маєток. Коли він прийшов до тями, з ним стали поводитися як із багачем. Дали гарний одяг, смачну їжу, горілки, прислугу. Спершу циган нічого не розуміє, але дуже швидко оговтався і ввійшов у нову роль. П'яного, його знову відвозять на старе місце, на шлях. Прокинувшись, циган починає називати себе паном. Селяни щиро над ним сміються. В оповіданні "Орися" змальовано романтичний світ щасливого дівочого кохання, яке зароджується навесні, на березі річки, коли Орися слухає легенду про золоторогих турів; там вона вперше бачить свого судженого. Персонажем казки "Півпівника" є скалічене курчатко, яке, однак, абсолютно не страждає від комплексу неповноцінності, навпаки, вважає, що варте зустрітися з самим царем. У нього просять допомоги знесилені

рівчак, вітер, димок, вода, вогонь. Та Півник їм зверхньо відмовляє. І коли він сам потрапив під ніж царського кухаря, ніхто не допоміг. Навпаки, вогонь ще й спалив Півпівника, а вітер настроїв на залізний шпиль. Так курча було покаране за те, що високо неслося. Персонажі оповідання "Гордовита пара" – Маруся Ковбанівна та Прохор Осауленко – посварилися і, на зло одне одному, створили сім'ї з нелюбами. Та щастя не знайшли. Маруся втратила розум. Закохані тонуть, їх хоронять в одній домовині. Героїня оповідання "Дівоче серце" не дочекалася з війська свого хлопця Ігната, а закохалася в іншого. Ігнату люди сказали, що Оленка померла. Хлопець на все життя залишається самотнім. Січові стрільці з однойменного оповідання, самі того не усвідомлюючи, воюють проти своїх же братів-українців. У творі змальовуються численні бойові дії. Правдолюб Мартин Гак стає отаманом гайдамаків і їх зрадником. Несміливий Олексій Борисенко з оповідання "Товкач" всіма силами хоче бути кращим від колишнього солдата-односельця, щоб більше подобатися своїй дівчині Мар'яні. Та коли повернувся з війська, його суперник оженився на ній. З горя Олексій покидає село, виїжджає до Америки, але туга в серці не зникає.

Як же виявити схильність автора до істерії через призму його творів?

І чому твори кваліфікують як "красиві"? Характеризуючи лінгвістичні особливості зразків красного письменства, дослідники зупиняються на описі окремих виявів істероїдної акцентуації. Зокрема, В.Белянін звертає увагу на принципи відтворення у текстах емоцій, фантазування, пластики тіла, швидкості виникнення реакцій, кольорову гаму, описи соціального та майнового стану, місця проживання героїв тощо. Багато з перерахованих моментів ми спостерегли і в творах П.Куліша. Охарактеризуємо їх детальніше.

ГОРДІСТЬ. Майже усі головні герої названих оповідань належать до демонстраційного типу. Вони наділені особливою поважністю, кожен відчуває почуття гордості, яка інколи переходить в гординю. "*Аже ж я ваш пан*" – говорить циган з однойменного оповідання. "*Молоде ж було, а горде й потайне, крий боже!*" – характеризує автор Марусю з оповідання "Гордовита пара". Ігнат ("Дівоче серце") "*має повагу в очах*", бо володіє спадщиною. Мартин Гак із однойменного оповідання "*перед тестем та тецею не хотів голови нахилити*". Олексій ("Товкач") гордиться собою, коли зумів виглядати краще за свого суперника. Та чи не найбільшою гордістю наділене скалічене курча ("Півпівника"), вважаючи, що йому всі заздять.

УВАГА ДО ДЕТАЛЕЙ. На думку психологів, люди істероїдного типу завжди звертають увагу на дрібні деталі, зокрема на елементи одягу і прикрас. П.Куліш "одягає" своїх героїв у найкращий, святковий яскравий одяг, доповнюючи його великою

кількістю блискучих, нерідко дорогих прикрас. Це надає його оповіді справжньої театральності, що допомагає читачеві краще уявити гарних людей. "До неї й приступити ...було страшно: така велична. **Кунтуш** на їй – самі златоглави, **коралі** на їй – усі в **дукачах**"(182); "вся в **золоті, в шовках**. Там одна **плахта** павине перо пар двох волів чумацьких стояла, а **коралям** і **ціни нема**"(185); "Сотник ...у **золотому жупані, в собольовій шапці з оксамитним зеленим верхом**"(185); "вона у старосвітському **кунтуші, а він у батьківській киреї**"(189); "...вирядившись до церкви у **квітки і в білі пишні рукава**..."(191); "коли в кого **жупан, то сама чиста саєта**. Коли **сорочка з мережками, то аж очі бере!** А що вже дівчата й молодичі, то сяють у **шовках та в пишних рукавах, та в намітках, білиших од снігу самого, та в квітках і широченних стрічках, наче ті бразолі, маки та лілії**"(199); "на обох руках у нього дорогих **перстнів, по кишенях золотих дзигариків скільки**...(209); "...**жупан** на мені перловий, **гудзики рубінові, пояс литий, шапка соболева**" (213).

У людей істероїдного типу увага до деталей може проявлятися і в інших сферах. У П.Куліша вони зустрічаються повсякчас: в описі воза, зовнішності людини, навколишнього простору тощо. Подамо лише один зразок – з опису інтер'єру: "І справді – гарно в Павла Піддубного у його затишку! Зелено-червоними плахтами стільчики повкривані, шиті рушники – гостинці з України – висять на кілочках. Між ними бандура тридцятиструнна вилискує. Гарним малюванням стіни обвішані, і всюди наша рідна Вкраїна вималювана. Там купальні дівчата в вінках скачуть через огонь з хлопцями – полом'я з іскрами, з димом темне дерево застеляє... Там – козаки їдуть по кровавому полю, через костяки страшенні, а Самко Мушкет попереду. Там під хатою кобзар на кобзі грає" (202).

СОЦІАЛЬНИЙ СТАН. Ні один із персонажів не належить до високого сану, але майже кожен до них прагне до вишого: циган уявляє себе паном, Півпівника прагне зустрітися з самим царем, Мартин Гак захищає панів, Оленка теж горнеться панів, "січові гості"служать князеві і шляхті. Думка про високий сан навіть може опоетизовуватися. Так, закоханий юнак, спостерігаючи за дівчатами на річці, уявляє, що вони перуть сорочки підводному цареві ("Орися").

ЖІНОЧА КРАСА. В.Белянін зазначав, що у "красивих"текстах, де має місце істероїдна акцентуація, жіночі образи наділені незвичайною красою. У повній мірі знаходимо це і П.Куліша. Причому краса дівоча – зовнішня, епатажна: "вона краща й над ясну зорю, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, й звіря в дуброві, і мак у городі"; "хороша була, як квіточка"; "ї дитина в неї, як божжа зірочка; "дівчина така, що усю пуцу красою освітила" ("Орися"); "такої краси ... і світ настав

– не бувало"; "Так хто бачив Марусю ...в церкві, вжахалися з її дивної краси"; "Маруся, краса мальована, багатирка пишна"("Гордовита пара"); "дівчина Оленка ...гарна ж на личеньку, як та зоря господня ("Дівоче серце").

КОЛІР. Про істероїдну акцентуацію свідчить і світла кольорова гама. Психологи і дослідники кольору підкреслюють, що люди, схильні до істерії, найчастіше полублюють кольори білий, золотий, срібний і червоний. Фіксуються вони й П.Кулішем: **біла** тополя, **борода сива, золотії** роги, **золоторогії** тури, **сивий** кінь, **білії** ноги, **біла** зима, **золотому** дівочого кораблика; **сивий**, як голуб, у **золотому** жупані; чоловік в **білій** шапці; вода наче **срібло**; **золоті** хмарки; з пояса **золото аж капає**; кінь **білий**, як лебідь. Близькими до кольорової гами у стилістичному плані є лексеми на відтворення ясного тону, дзеркального відображення, кришталевої чистоти. Вони теж покликані створити зовнішній мальовничий фон: **вода тиха та чиста**; **вода...хоч вигляньсь, як у дзеркало**; **ясна зоря**; **чисте скло**; **дорогий кришталь**; **дві сльози, як дві кришталеві іскорки**. Червоний колір вплітається в канву творів при змалюванні зовнішності людини, одягу, природи, кривавих військових баталій: **почервоніла Орися**; **ввійшла в світлицю червона**, як калина; [козак] **червоний, та смуглявий, та повний**; **жупан на йому червоний**; **той у червоному, той у жовтому, той у блакитному**; **червоні** плями од багаття; **червоніють** гольцяпки у панських жупанах; на полі вродили **червоні** бодяки; **червоне** листя з землі; [Гонта] довоювався до **червоної сорочки**.

ЧАС. На думку В.Беляніна [3, 187], у "красивих"текстах ніколи не фіксується точний час, тільки передається зміна настрою. П.Куліш також у жодному творі не фіксує точного часу. Але дуже детально описує зміну психологічного стану персонажа у зв'язку з часовими змінами. Наприклад, Півпівника до зустрічі з лісовими силами була пихате і зверхне, а пізніше (коли потрапило в біду) стало плаксивим і переляканим. Орися з однойменного оповідання до заміжжя була гарна, а після заміжжя стала ще кращою. Оленка ("Дівоче серце") спершу любила Ігната, та коли пробула в місті деякий час (теж точно не зафіксовано), закохалась в іншого. Інколи про загальну давність у часі "сигналізують"своєрідні ремарки на початку творів або в заголовках, наприклад: **розказує, було, молодшим людям прадід мій**; **бабусине** оповідання; **споминок старого діда**; **оповідання Ауербаха**.

ТІЛО. У "красивих" текстах часто згадуються ті чи інші частини тіла. При цьому автор звертає увагу на розмір, колір, пластику, рух, міміку, – все те, що надає особі зовнішнього театрального ефекту: **пишний зріст**; **очиці** спустить; **трохи краски по щоках** розливалось; **чорний вус** почав пробиватись; **зблід на личеньку, то чорні брови й молодий вус** наче шовком йому те свіже молоде **обличчя**

закрасили; ось і стоїть у боки взявшись; очі такі ласкаві; бийся за їх лобату голову; обличчя якое йому споважніло,... тільки чоло було затмарене. Деякі описи хочеться процитувати розлогіше. Ось як змальовано Товкача з однойменного оповідання. "Стоїш ти й досі у мене перед очима, добра душе Товкачу, у твоїй веселій поставі, з твоєю стриженою головою, що тільки ззаду пущено патли. Обертаєш до мене широкий вид з вирлатими, голубими очима, не затуливши рота, як се в тебе було зазвичай" (225). У негативних персонажів непривабливими є і частини тіла. Ось, приміром, пан, котрий вирішує забрати в солдати єдину дитину вдови: "...він і зростом – карпуз, і лоб йому, мабуть, іще змалку приплющено, і ноги в його чогось криві (192). А горде Півпівника "з одним тільки оком, з одним крилом і однією ногою" (178).

Подібних акцентів істероїдного типу ми виявили надзвичайно багато. На жаль, не всі можемо представити тут з огляду на обмежену площу статті. Але й цих достатньо, щоб показати читачам новітні шляхи аналізу текстів у плані психолінгвістики. Перспективи таких досліджень великі. На основі вивчення художньої прози можна простежувати також психологічні типи, темперамент, риси характеру тощо. І так вивчити лінгвопсихологічні особливості прози усіх українських письменників.

Характерні риси індивідуальної психіки зумовлюють ставлення поета до світу, впливають на індивідуально-авторські асоціації. Малюючи свій поетичний світ, письменник із загальнонародного мовного фонду вибирає ті одиниці, які мають для нього особистісне значення, побудує фразу – відповідно до свого відчуття ритму, наділить позитивних героїв такими рисами, зміст яких зрозумілий в першу чергу йому самому. Все це стає зрозуміло, коли одні й ті ж деталі, мотиви, характери повторюються від твору до твору, що ми і виявили та представили у цій праці. Кожна особливість психологічного мислення автора відображена у його художній мові. Вона не впадає в очі одразу, але при скрупульозному прочитанні й елементарних знаннях з психології зрозуміти можна багато. Як показали наші спостереження, П.Куліш належав до людей демонстраційного типу; людей чутливих, вразливих, гордих, хоча і схильних до істерії. Словом "істерія" ми не хотіли применшити його заслуги перед нашою ментальною спільнотою. Письменник – теж людина, і теж має свої психологічні неповторні риси. І багато слов'ян на нього схожі. А ще хочеться акцентувати на тому, що тексти П.Куліша є справді красивими, якою є і завжди буде наша щира, емоційна, вразлива українська душа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арнаудов М. Психология литературного творчества. / Пер. с болг. – М., 1970. – 63 с.
2. Белянин В. П. Психолінгвістическіе аспекты художественного текста. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – 123 с.
3. Белянин В.П. Основы психолінгвістической диагностики. (Модели мира в литературе) – М.: Тривола. – 2000. – 248 с.
4. Бідюк О. В. Новітня методологія дослідження художнього тексту : прикладні аспекти психоаналізу / Олена Бідюк // Питання літературознавства : [наук. збірник / Редкол. : О. В. Червінська та ін.]. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 74. – С. 309-316.
5. Богданова І. Є. Стилїстика художнього простору у творчості харківських поетів-романтиків 20–40 років ХІХ століття: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 2002. – 183 с.
6. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. А. Д. Шмелёва. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
7. Горелов І.Н., Седов К.Ф.. Основы психолінгвістики. Учебное пособие. Третье, переработанное и дополненное издание. – Издательство "Лабиринт", М., 2001. –304с.
8. Громов Є.С. Природа художественного творчества. – М.,1986. – 237 с.
9. Жане П. Страх действия как существенный элемент меланхолии. // Психология эмоций. Тексты.– М., 1984. // Психология эмоций : Учеб. пособие для вузов: [Хрестоматия] / Авт.-сост. В. Вилюнас. – СПб. : Питер, 2004. – С.364–377.
10. Карвасарский Б.Д. Неврозы. – М., 1980. – 576 с.
11. Красних В. Етнопсихолінгвістика . Курс лекцій. – М.: "Гнозис", 2002. – 284 с.
12. Куліш П.О. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т.2. – 587 с.
13. Леонгард К. Акцентуированные личности. – Киев, 1981. – 392 с.
14. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М, 1969. – 214 с.
15. Леонтьев А.А. Основы психолінгвістики. – М.: Смысл, 2005. – 288 с.
16. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков // Актуальные проблемы психоневрологии детского возраста. М., 1973. – С. 19-25.
17. Моклиця М.В. Модернізм як структура. Філософія. Психологія. Поетика. Монографія. — Луцьк: Вежа, 1998. — 295 с. Видання друге, змінене і доповнене — Луцьк: Вежа, 2002. — 398 с.;
18. Осіпова Т. Комунікативний кодекс українців: відображення дії закону поглинання емоцій в українському паремійному фонді// Лінгвістичні студії. – Вип.18. – 2008 . – С.178-181.

19. Папіш В.А. Відображення в художньому мовленні психологічних особливостей автора // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – Вип.24. Присвячується 90-річчю від дня народження Й.О.Дзендзелівського. – Ужгород, 2011. – С.156-159.
20. Парандовский Я. Алхимия слова. /Пер. с польск. – М., 1990.
21. Почепцов Г. Теория коммуникации.– М.: "Рефл-бук", К.: "Ваклер", 2001. – 656 с.
22. Скорбач Т.В. Мовний образ простору в поезіях М.Семенка і В.Поліщука: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. — Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. — Х., 1999. — 20 с.
23. Телия В.М. Культурно-языковая компетенция: ее высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. /Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
24. Холод О.М.Текст як психолінгвістичний інструмент журналістів //Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. – 2004.– Вип.214-215. – С.171-175.
25. Цейтлин А. Т. Труд писателя (Вопросы психологии творчества культуры и техники писательского труда) – М, 1968.
26. Фрейд З. Леонардо да Винчи: Воспоминание детства – Ростов-на-Дону, 1990

Vitalija Papish

Fiction as a reflection of personality psychology (based on the works P.Kulish) Abstract

Summary. The article deals with psychoanalytic interpretation of well-known Ukrainian writer P.Kulish's literary language in order to detect individual unconscious content in it. In particular, the expressions of hysteroid accentuation which on the level of texts are observed in the representation of clothes details, plastic body, light colour scheme, social status, emotions, mood swings and more are analyzed.

Key words: psycholinguistics, fiction, psychoanalysis, hysteroid accentuation, "beautiful" text, range of colours, hysteria.

Одержано 10.02.2013 р.